

Sídlná štruktúra Slovenska z hľadiska životného prostredia

Slovensko má neobyčajne pestrú geografickú štruktúru, podmienenú zložitou geologickou stavbou, geomorfologickou a výškovou diferencovanosťou. Rôzne geomorfologické celky (nížiny, kotliny, pohoria) tvoria základ, z ktorého sa formujú rôzne typy prírodných, ale i geoeekologických komplexov, s rôznymi podmienkami na hospodárske využitie a osídlenie. Ľudia sa vždy usilovali minimalizovať prácu a náklady na zdroje obživy, preto intenzívnejšie využili a osídlili tie typy krajiny, kde mali lepšie podmienky na svoje aktivity i život. Naopak, obchádzali prostredia s horšími podmienkami. Dlhovekou interakciou medzi spoločnosťou a prírodou vznikla rozdielna intenzita hospodárskeho využitia a osídlenia jednotlivých typov slovenskej krajiny.

Tento v podstate harmonický (aj z ekologického hľadiska) vzťah spoločnosti a prírody sa zachovával do predindustriálnej fázy vývoja Slovenska. Industrializácia a ňou indukovaný rozvoj terciárnych aktivít i urbanizácie silne zmenili pôvodný obraz rozloženia obyvateľstva, a tým i využitia krajinných celkov diferencovanej geoeekologickej hodnoty. Niektoré územia sa naďalej zahusťujú obyvateľstvom i aktivitami, hoci je to z geoeekologického hľadiska nevýhodné. Iné časti krajiny človek zasa dostatočne nevyužíva. Stále viac sa dostáva do rozporu využitie krajiny a jej potenciál. To, že sa neprihliadalo na potenciál krajiny pri makroekonomických lokalizačných rozhodnutiach v minulosti, je hlavnou príčinou súčasného stavu životného prostredia.

Zmeny v rozložení obyvateľstva r. 1869—1980 podľa regionálnych geomorfologických celkov

Regionálne geomorfologické celky na Slovensku vymedzili E. Mazúr a M. Lukniš (1978). V tejto práci uvažujeme s naším vymedzením 83 základných regionálnych geomorfologických celkov v 3 skupinách: nížiny, kotliny a pohoria. Tvoria bázu i geoeekologických celkov, pretože majú aj diferencované ekologické parametre, resp. bariéry.

V tab. 1 a obr. 1 možno sledovať zmeny v rozložení obyvateľstva jednotlivých geomorfologických celkov. Za uplynulých 110 rokov počet obyvateľov Slovenska vzrástol dvojnásobne (z 2,5 mil. na 5 mil.), zdvojnásobila sa aj hustota zaľudnenia. Základnou črtou vývoja bolo zvyšovanie nerovnomernosti rozloženia obyvateľov podľa skupín geomorfologických celkov. Aj absolútne hodnoty celkového prírastku obyvateľstva v r. 1869—1980 v nížinách, kotlinách a v pohoriach sú mimoriadne výrečné.

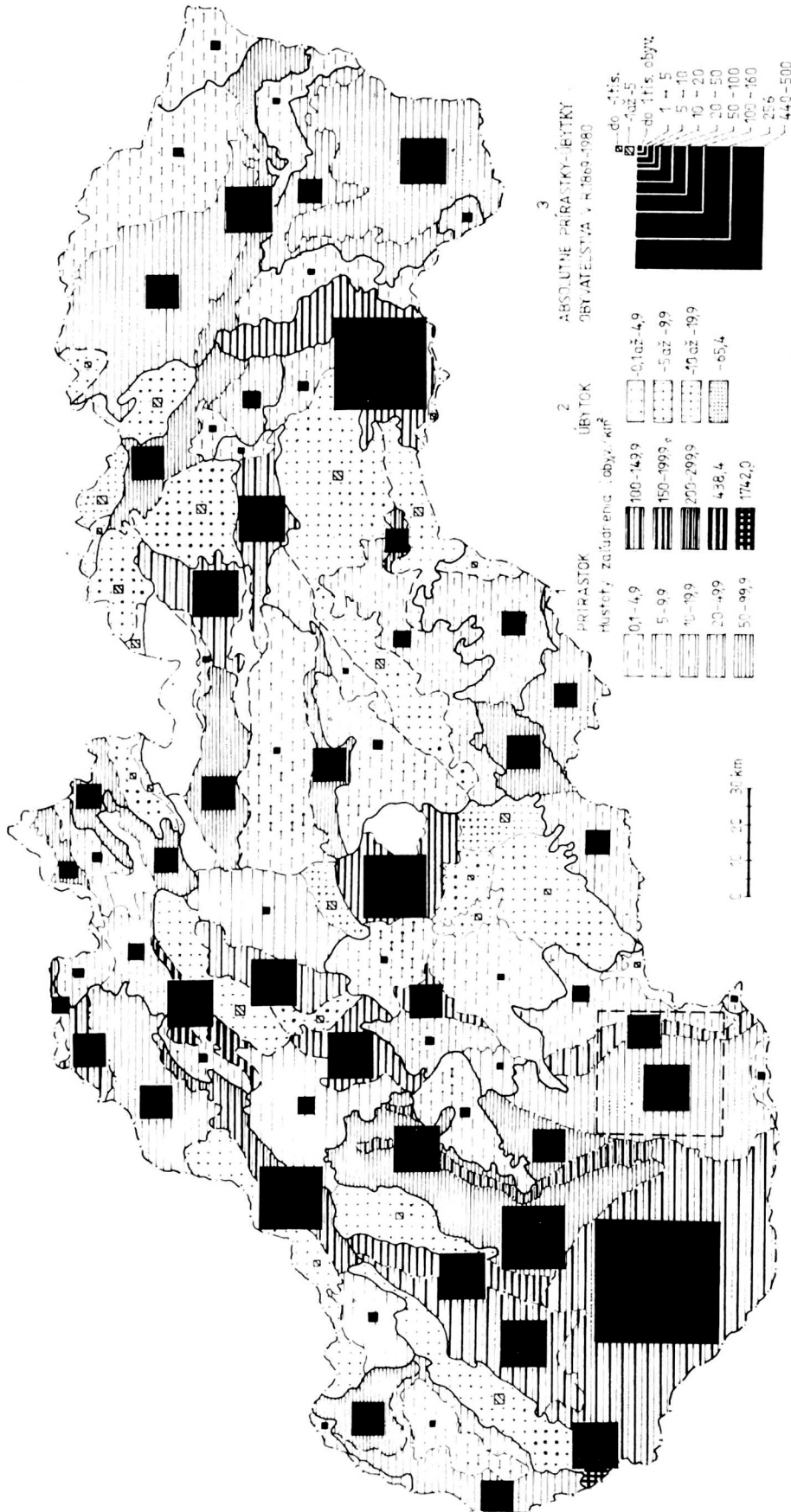
Druhým základným znakom vývoja obyvateľstva Slovenska podľa skupín geomorfologických celkov boli najhlbšie premeny v rozložení obyvateľstva, pri-

padajúce na r. 1950—1980, t. j. na obdobie najhlbších zmien v sociálnoekonomickom vývoji Slovenska, najmä jeho industrializáciu a zrýchlený urbanizačný proces. V najviac industrializovaných oblastiach Slovenska sme zaznamenali najväčší nárast jeho obyvateľstva. Boli to hlavne kotliny, kde zo 110-ročného prírastku pripadá až 69,5 % na obdobie 1950—1980. Ekonomický rozvoj oživil i pohoria, nie však ako celok, ale iba niektoré, výhodne položené. V nížinách počet obyvateľstva vzrástol za posledných 30 rokov iba o 50 %. Zaujímavý je však trend rastu obyvateľstva nížin, kotlin a pohorí za posledných 30 rokov, čo najlepšie ilustrujú prírastky medzi jednotlivými desaťročiami. V povojnových desaťročiach sa zaznamenal mimoriadne vysoký trend rastu obyvateľstva kotlin a spomalenie rastu obyvateľstva nížin. Podstatná časť povojnového prírastku obyvateľstva pohorí sa viaže na r. 1950—1961, rast obyvateľstva pohorí sa v posledných dvoch desaťročiach výrazne spomalil.

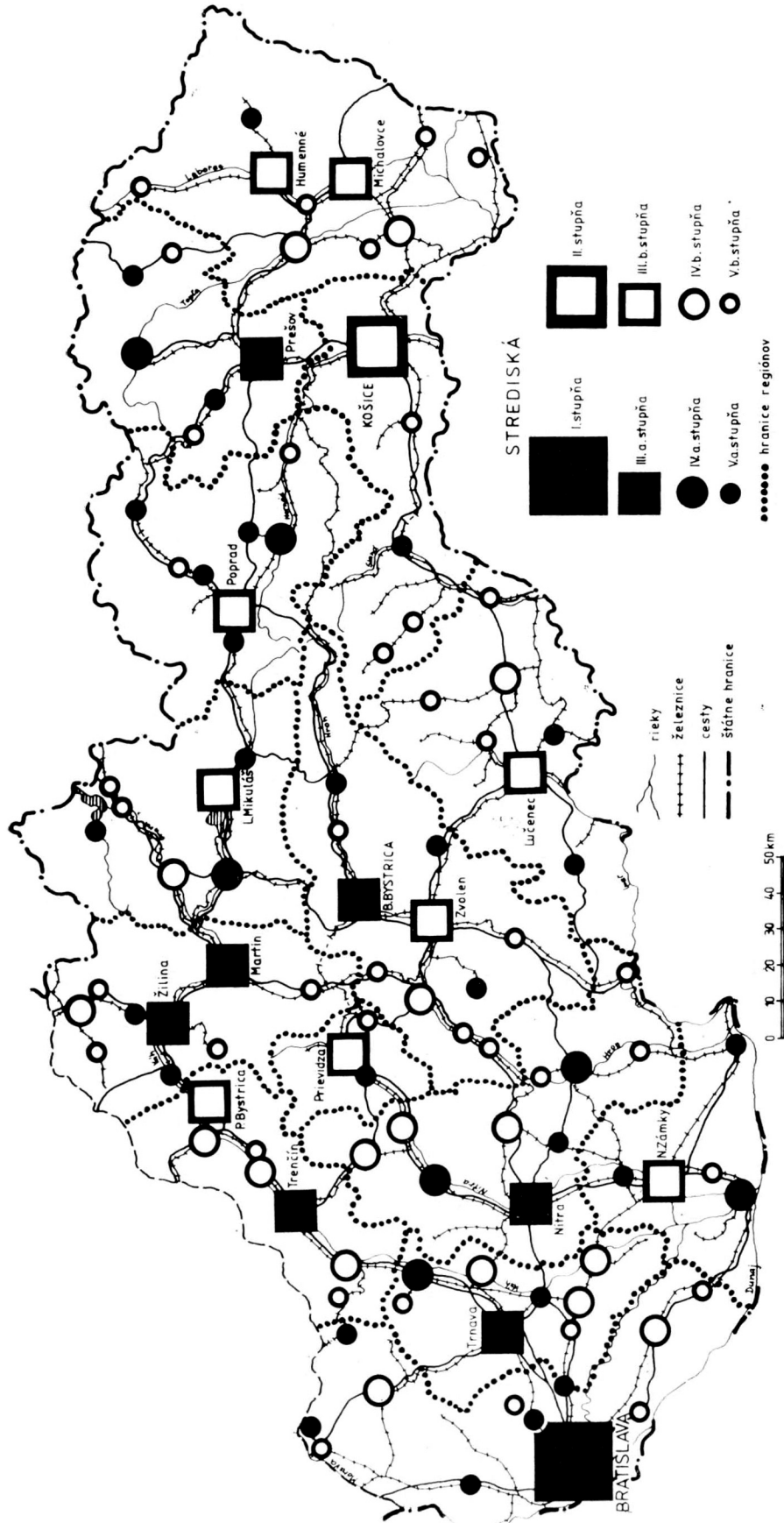
Hlavnou sídelnou bázou Slovenska sú jeho nížiny. Na ploche, ktorá tvorí 28,4 % z celkovej rozlohy, žije 41,8 % jeho obyvateľstva (podstatná časť pripadá na Podunajskú nížinu). Nížiny ako celok r. 1869—1950 najskôr zvyšovali svoj podiel, pokiaľ ide o obyvateľstvo Slovenska, v posledných 30 rokoch tento podiel klesá. Pokles súvisí so spomalením tempa industrializácie. Pravda, z geoeekologického hľadiska majú najvýhodnejšie podmienky na rozvoj poľnohospodárstva, ako aj priemyslu a ostatných aktivít. Dobrá geografická poloha zabezpečuje mnohé výhody doprave a i. Zdá sa, že úsilie chrániť pôdu v našich hlavných poľnohospodárskych oblastiach vedie k slabšiemu využitiu ich potenciálu pre priemysel a osídlenie.

Kotliny, hoci zaberajú iba 16,5 % z rozlohy Slovenska, vďaka intenzívnej industrializácii, rozvoju terciárnej sféry a infraštruktúry, stali sa najhustejšie obývanými územiami. Žije tu 36,8 % obyvateľstva. Priemernou hustotou zaľudnenia (221,7 obyvateľov na km²) prevyšujú nížiny. Z hľadiska osídlenia i stupňa

1. Prírastok — úbytok zaľudnenia regionálnych geomorfologických celkov Slovenska v r. 1869—1980
 O. Bašovský, E. Hvozďárová, E. Povincová, 1982

2. Hierarchia stredísk a regionálne členenie SR
 O. Bašóvský, J. Mláček, 1986

industrializácie predstavujú kotliny najkontrastnejšie územie. Kým niektoré z nich, najmä stredne a vysoko položené, dosahujú strop využitia svojho potenciálu, o čom svedčí ich mimoriadne vysoká hustota zaľudnenia (Žilinská kotlina 608,1 obyvateľov na km², Považské podolie 413,8 obyvateľov na km² a pod.), iné stupňom využitia odpovedajú slabšie aktivovaným územiať nízín alebo nízkych pohorí. Z nízko položených kotlín je najhustejšie zaľudnená Košická kotlina, slabo zaľudnené kotliny sú najmä kotliny intravulkanickej brázdy, t. j. Ipel'ská, Rimavská a Lučenecká kotlina. Tieto sú dokonca menej zaľudnené ako vysoko položené kotliny — Liptovská, Popradská, Oravská a Horehronské podolie. Zdá sa, že pri makrolokalizačnej politike bude nevyhnutné stimulovať rast obyvateľstva juhoslovenských kotlín (ako aj východnej časti Podunajskej nížiny). Naopak, vzhľadom na zahusťenosť priemyslom, sídelnou a ostatnou infraštruktúrou, ale aj vzhľadom na rekreačnú funkciu kotlín a ich horských obrúb z makroregionálneho hľadiska treba veľmi citlivo uvažovať o možnostiach rozvoja a formách využitia prírodného potenciálu, najmä stredne vysoko a vysoko položených kotlín. V našich nezvyčajne diferencovaných prírodných podmienkach, a to platí najmä o kotlinách, možno najefektívnejšie využiť potenciál krajiny pri plnom rešpektovaní krajinnokoekologických možností.

Najväčšiu rozlohu Slovenska zaujímajú pohoria (55,1 %) — tvoria jeho vedúci fenomén. V minulosti sa v dôsledku slabého ekonomického rozvoja Slovenska veľmi využívali na poľnohospodárske, lesnícke, či banícke aktivity, a preto sa aj relatívne veľmi zaľudnili. Rast obyvateľstva zaznamenali nižšie a rozpojené pohoria s relatívne dobrými podmienkami na osídlenie, poľnohospodárstvo a priemysel (Pohronský Inovec, Beskydské predhorie, Cerová vrchovina), resp. oblasti položené v blízkosti silných centier práce (Turzovská vrchovina, Jablunkovské medzihorie). Všeobecne platí, že s rastúcou výškou a masívnosťou pohorí klesá ich význam z hľadiska osídlenia a stávajú sa depopulačnými username, resp. username silnej funkčnej transformácie obyvateľstva. S istou stabilizáciou obyvateľstva však aj tu treba počítať, prihliadajúc na nové funkcie (rekreácia), resp. na očakávané zintenzívnenie ich využitia na poľnohospodárstvo.

Vývin urbanizácie podľa regionálnych geomorfologických celkov v rokoch 1869—1988

Za mestá považujeme všetky sídla, ktoré mali pri jednotlivých sčítaniach obyvateľstva viac ako 5000 obyvateľov. Vývoj urbanizácie Slovenska podľa geomorfologických celkov r. 1869—1988 charakterizuje tab. 2, z ktorej možno vyvodit:

V roku 1869 bolo na území Slovenska celkom 24 miest s vyše 5000 obyvateľmi. Podiel mestského obyvateľstva z celkového počtu obyvateľov bol 9,6 %.

Tab. 1. Premeny v rozložení obyvateľstva Slovenska r. 1869—1980

Prírodné celky	Rozloha		Obyvateľstvo v %		
	v km ²	% z plochy SR	1869	1950	1980
Nížiny	13 875	28,4	40,0	44,7	41,8
Kotliny	8 096	16,5	29,0	30,4	36,0
Pohoria	27 043	55,1	31,0	24,9	22,2
Slovensko	49 014	100,0	100,0	100,0	100,0

(Podľa O. Bašovského, E. Hvozďarovej, E. Povinceovej, 1982.)

Tab. 2. Proces urbanizácie v skupinách geomorfologických celkov r. 1869—1988

Prírodné celky	Podiel mestského obyvateľstva		
	1869	1950	1988
Nížiny	52,2	51,4	42,8
Kotliny	30,7	38,6	44,0
Pohoria	17,1	10,0	13,2
Slovensko	100,0	100,0	100,0

(Podľa G. Petrášovej-Tomášovej, 1990.)

Z týchto miest takmer polovica sa nachádzala na nížinách, tretina v kotlinách a pätina v pohoriach. Relatívne vyššia urbanizovanosť nížín súvisela s tým, že slúžili ako centrá poľnohospodárskych území, v pohoriach boli zväčša banskými username.

V roku 1950 bolo na Slovensku 63 miest, r. 1988 až 125 miest, v ktorých už žili temer 3 mil. obyvateľov. Z toho iba dve pätiny sa nachádzali na nížinách. Vzrástol počet miest v kotlinách a v pohoriach. Ešte výraznejšie sa zmenil podiel mestského obyvateľstva v nížinách, kotlinách a pohoriach.

Počas spomínaného obdobia klesal podiel mestského obyvateľstva v nížinách, a to najskôr (1869—1950) pomaly, potom relatívne prudko. Silne však vzrástol podiel mestského obyvateľstva v kotlinách. Ako vyplýva z uvedeného, počet mestského obyvateľstva v kotlinách rastie relatívne rýchlejšie ako podiel ich obyvateľov z celkového počtu obyvateľstva Slovenska. To znamená, že kotliny sa nám rýchlejšie urbanizujú ako iné územia. Z ekonomického (vyššia energetická náročnosť), ale i ekologického hľadiska ide o vývin veľmi problematický. Obzvlášť neefektívny je prudký rast mestského obyvateľstva v stredne vysoko a vysoko položených kotlinách Slovenska a pokles

v teplých a úrodných nízko položených juhoslovenských kotlinách. Podiel mestského obyvateľstva pohorí z mestského obyvateľstva Slovenska sa najskôr prudko znížil, neskôr mierne vzrástol.

* * *

Slovensko je neobyčajne prírodne diferencované. Jeho jednotlivé časti majú rôzny prírodný a ekologický potenciál, rôzne možnosti ekonomického využitia z hľadiska poľnohospodárstva, priemyslu, dopravy, osídlenia, rekreácie a rôznu energetickú náročnosť na bývanie, práce ľudí a dopravu. Tieto rozdiely sú najväčšie medzi geoeologickými, t. j. na báze geomorfológie a nadmorskej výšky založenými krajinnými štruktúrami, ktorými sú nížiny, kotliny a pohoria.

Až do obdobia industrializácie (od polovice 19. storočia do polovice 20. stor.) boli krajinné štruktúry Slovenska využité hlavne na poľnohospodársku a lesnú výrobu, príroda nebola zásadne narušená. Krajina, i napriek stálemu tlaku, vždy vedela obnoviť svoju homeostázu, rovnovážny rozvoj.

Zásadný prelom z hľadiska vývoja spoločnosti, ale i krajiny, a tým i celej jej geografickej štruktúry, nastal po druhej svetovej vojne. V rokoch po druhej svetovej vojne celý ekonomický rozvoj v dôsledku uplatňovania nedostatočne vedecky zdôvodnených makroekonomických lokalizačných zásad alebo náhodných lokácií, hlavne priemyslu, viedol k nelogickému vývoju celej geografickej štruktúry Slovenska a k neobyčajnému skomplikovaniu jeho životného prostredia. Priemysel a s ním späté aktivity boli nedomyšlene oveľa častejšie lokalizované v kotlinách a niekedy i v pohoríach ako v ekologicky výhodnejších nížinných priestoroch.

Z hľadiska ekonomického i sídelného nie je dostatočne využitý prírodný, ekonomický, dopravný, ani sídelný potenciál nížin (Podunajskej, Východoslovenskej, Záhorskej) a nízko položených teplých, otvorených a úrodných kotlin, najmä Ipelskej, Lučeneckej a Rimavskej, ktoré predstavujú tretí najrozsiahljší rovinný priestor Slovenska. Hlavnou príčinou slabšieho využitia ekonomického a ekologického potenciálu nížin a nízko položených kotlin je skutočnosť, že tvoria hlavné poľnohospodárske bázys Slovenska. Tieto priestory majú oveľa väčší potenciál, najmä pre priemysel, bývanie, dopravu, modernú energetiku (atómovú), ale i rekreáciu (teplo, vodu) a i. So slabším a jednostranným ekonomickým využitím nížin a nízko položených kotlin (s orientáciou iba na poľnohospodárstvo) začala sa postupne deštruovať i ich demografická štruktúra (vznikol demograficky depresný pás od Východoslovenskej nížiny po okres Nové Zámky) a spomalil sa i sídelný rozvoj mestských centier. Bude nevyhnutné prehodnotiť makroekonomickú lokalizačnú politiku štátu (resp. uvoľniť jej logické prirodzené toky, ako to bolo do r. 1950) z hľadiska polyfunkčného využitia našich ekologicky najhodnotnejších priestorov. To umožní i obnovu ich populačného rastu a zvýšenie významu z hľadiska sídelného.

V kotlinách, najmä stredne a vysoko položených (Považia, Pohronia, Hornádu a Popradu), ktoré sú ekologicky veľmi labilné, existujú bariéry ich využitia. V mnohých kotlinách stredného Slovenska sa blížime k hraniciam ich maximálneho zaťaženia a vznikajú tu možnosti vážnych ekologických kríz. Okrem toho naše kotliny neunesú sídelné aglomerácie s vyše 100 tis. obyvateľmi (Mazúr, 1980). Dnes sú ale v týchto kotlinách lokalizované také aktivity, resp. ekonomickým rozvojom získali taký silný ekonomický potenciál, že majú predpoklady, aby sa v nich vyvinuli mestá so 120—150 tis. obyvateľmi. Typickým príkladom je Žilinská kotlina s vysokým polohovým potenciálom na vázsko-hornádskom tahu. Na druhej strane sú nedocenené kotliny intravulkanickej brázdy ležiace na juhoslovenskej dopravnej osi (Bratislava—Nové Zámky—Šahy—Lučenec—Košice). V kotlinách lokalizovaný priemysel zaberá zvyčajne najnižšie položené, pre poľnohospodárstvo najvhodnejšie priestory (aluvialne nivy riek a nízke terasy). Neobyčajne vážnym problémom v kotlinách je vedenie komunikačných trás, vysoká energetická náročnosť života a i.

Z lokalizácie priemyslu v kotlinách a dolinách hornatého Slovenska profitovala i sídelná štruktúra pohorí, najmä tzv. rozpojených pohorí, hoci v posledných desaťročiach je tu jasná tendencia regresu. Na druhej strane sa zvyšuje ich využitie na rekreačné účely. Podstatne by tu mali vzrásť poľnohospodárske aktivity (alternatívne) tak, ako je to bežné v krajinách západnej Európy.

Naša sídelná a regionálna štruktúra začala smerovať k alogickému rozvoju z hľadiska ekologického, ale i ekonomického. Vývoj nelogickej ekonomickej štruktúry bol v minulosti i bázou rozvoja neefektívnej, drahej a problematickej tak sídelnej, ako i regionálnej štruktúry. Príčinou bola nesprávna makroekonomická politika a nedostatočné prihliadanie na diferencovaný krajinný potenciál. Považujeme za potrebné prehodnotiť činitele, ktoré ovplyvňujú súčasnú situáciu v tejto oblasti.

Literatúra:

- Bašovský, O., 1982: Ekonomicko-sídelný potenciál územia a jeho prognózovanie. *Urbanita*, 38. Bratislava, p. 47—51.
- Bašovský, O., Hvozďarová, E., Povincová, E., 1982: Základné geografické premeny v rozložení obyvateľstva podľa regionálnych geomorfologických jednotiek Slovenska v rokoch 1869—1980 a jeho problémy. *Geograf. Čas.*, 34, 2, p. 113—126.
- Bašovský, O. a kol., 1986—1987: Sociogeografická regionalizácia SR I., II.. Bratislava (rkp.).
- Bašovský, O., Mariot, P., Mládek, J., 1977: Transformácie ekonomicko-geografickej štruktúry SR a problémy životného prostredia. *Život. Prostr.*, 3, p. 131—134.
- Hampl, M., Gardavský, V., Kühnl, K., 1987: Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČR. Praha, 255 pp.
- Mazúr, E., Lukniš, M., 1978: Regionálne geomorfologické členenie Slovenskej republiky. *Geograf. Čas.*, 30, p. 101—125.
- Tomášová-Petrášová, G., 1990: Hlavné zvláštnosti vývoja urbanizácie na Slovensku v rokoch 1869—1988 podľa geomorfologických celkov. Dipl. práca, Bratislava, (rkp.).